

Л. В. Мовчун,
Інститут української мови НАНУ, м. Київ

МІСЦЕ АДРЕСАТА СЛОВНИКА В ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена питанню адресації словників рим та проблемі врахування цільової аудиторії укладачем у побудові та наповненні таких праць. Виокремлено два основні типи римаріїв: практичні (у тому числі популярні) та наукові. Даються рекомендації укладачам для повнішого задоволення потреб цільової аудиторії.

Ключові слова: словник рим, практичний словник, популярний словник, науковий словник, адресат, мегаструктура.

Статья посвящена вопросу адресации словарей рифм и проблеме учтения целевой аудитории в построении и наполнении таких словарей. Выделены два основных типа словарей рифм: практические (в том числе популярные) и научные. Даны рекомендации составителям для более полного удовлетворения потребностей целевой аудитории.

Ключевые слова: словарь рифм, практический словарь, популярный словарь, научный словарь, мегаструктура.

The article deals with the rhyming dictionaries addressing problem and the problem of taking into consideration the target audience while constructing and filling such dictionaries. It singled out two main types of rhyming dictionaries: practical (including popular) and research ones and gives recommendations to compilers to better meet the target audience needs.

Key words: rhyming dictionary, practical dictionary, popular dictionary, research dictionary, megastructure.

Постановка проблеми. Від самих початків формування лексикографії словники були викликані до життя необхідністю пояснити невідомі слова, перекласти їх зрозумілою мовою. «Українське словництво розпочалося ще за глибокої давнини й завжди мало практичний характер», – стверджував І. І. Огієнко [15, с. 245]. У систематизації зібраного матеріалу укладач намагався дотримуватися принципу розміщення лексичних одиниць, який би уможливілював їх зручний пошук. Такий порядок розміщення ґрунтувався на алфавіті. Подальше нарощування типологічних різновидів словників також тісно пов'язане з користувацькими запитами; словник надає про слово різноманітну інформацію: фонетичну, граматичну, орфографічну, семантичну, інформацію про системні відношення, характеристику сполучуваності, інформацію про стійкі сполучення слів, словотвірну інформацію, етимологічну та енциклопедичну довідку [7, с. 3-4], нормативну, стилістичну, частотну інформацію, відомості про територіальні, соціальні, професійні, вікові, індивідуальні різновиди мови тощо. Така інформація подається комплексно (у комплексних словниках) або окремо (в аспектичних словниках). Укладаючи словник, лексикограф відповідає на три ключові питання: *що* є об'єктом лексикографування, *як* упорядкувати зібраний мовний матеріал і *для кого* словник призначений. П. М. Денисов наголошував на важливість тріади «автор-мова-споживач» [6, с. 38]. Успіх словника залежить від того, наскільки укладач розуміє актуальні потреби суспільства і які додаткові завдання він ставить перед словником, прогножуючи можливі способи використання своєї праці.

Адресат словника – одна з ознак, яка лежить в основі класифікації словників: теоретико-наукових, навчальних, довідників [5, с. 74]. Важливість цього критерію, на думку О. М. Демської, зростає останнім часом, коли з'являються вузьконаукові словники, розраховані на лінгвістів [5, с. 83-84].

Актуальність дослідження. Теоретичні проблеми укладання словників рим надзвичайно рідко опиняються в полі зору науковців; українська римографія як галузь лексикографії почала окреслюватися лише в 60-х рр. ХХ ст.; постановку її теоретичних проблем здійснив І. Г. Чередниченко [22], проте його ідеї не були належно оцінені і розвинуті. Існує нагальна потреба розроблення ключових питань римографії, важливе місце серед яких є адресація словників рим / римаріїв та врахування цільової аудиторії укладачем у їх побудові та наповненні.

Аналіз останніх досліджень. Призначення різних типів лексикографічних праць розглядали В. П. Берков, В. Г. Гак, О. С. Герд, П. М. Денисов, Л. Згуста, В. О. Козирев і В. Д. Черняк, С. Лендау, Ф. П. Сороколетов та ін. [2, с. 8-11; 6; 10, с. 7-8; 12, с. 39-32, 40; 24, с. 214-216]; найбільшої уваги зі зрозумілих причин отримали навчальні словники. В. В. Дубичинський проаналізував основні функції «ідеального» словника [7]. Питання адресата конкретних проєктованих та опублікованих словників рим порушувалося в проспектах римаріїв і передмовах до них (Я. Будковська, А. А. Бурячок, І. І. Гурін, С. Іванчев і Л. Любенов, Є. М. Матвеев і О. В. Хворостьянова, Г. Турська, В. П. Тимофеев, В. Є. Холшевников та ін.), а також у рецензіях (Д. Білоус і Г. Колесник, М. Шалата [23], І. Щур та ін.); цих аспектів римографії торкалися автори нечисленних досліджень з її історії і теорії Ю. К. Стехін [19] і Т. С. Царкова [21], окрема стаття була присвячена ролі словників рим у дослідженні римотвірних властивостей української мови [14]. Праці з теоретичної лексикографії не завжди реально і повно оцінюють цільову аудиторію словників рим. Так, автори підручника В. О. Козирев і В. Д. Черняк призначення словників рим убачають лише в наданні практичної допомоги особам, які віршують, та перекладачам [10, с. 174].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для створення цілісної римографічної теорії необхідне узагальнювальне дослідження цільової аудиторії словників рим різних типів та врахування потреб адресата у побудові словника.

Мета дослідження – встановити відповідність між користувацькими потребами та структурою словників, а також, проаналізувавши опубліковані словники рим, виробити рекомендації щодо врахування інтересів споживачів римографічної продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретики і практики лексикографії цілком слушно вважають, що немає словників, які б задовольняли всі потреби всіх користувачів, тому перед конкретним словником ставлять вимогу задоволення потреб певної категорії мовців [6, с. 38]. Перш ніж перейти до викладу основного матеріалу, визначимо основні поняття, які ми розрізняємо, – «адресат» і «користувач». Адресат / цільова аудиторія – група мовців, на потреби яких лексикограф орієнтується, лексикографічну компетенцію яких ураховує і для яких укладає словник. Поняття «користувач» / «споживач лексикографічної (словникової) продукції» є ширшим: це група мовців, які для розв'язання актуальних для них питань, що стосуються мовної сфери, звертаються до словника. Отже, аналізувати словник слід, у першу чергу, в плані його відповідності потребам цільової аудиторії.

Цільову аудиторію словників рим можна умовно поділити на дві групи: поети (поети-початківці, зрілі поети на певних етапах творчого процесу, перекладачі, редактори) і науковці (лінгвісти і літературознавці). Орієнтація на мовний матеріал і на адресата враховується в типології римаріїв. Так, С. М. Матвеев і О. В. Хворостянова виокремлюють практичні словники рим і словники рим поетів [13, с. 10]. В. Є. Холшевников розрізняв римівники – «посібники для поганих поетів» і наукові словники рим [20, с. 67]. Ми виокремлюємо практичні словники (загальномовні словники, які містять реальні і потенційні рими) і наукові (словники авторських рим / словники рим одного автора чи одного твору, які містять лише вжиті в поетичній мові рими). Розмежування цільової аудиторії є, звичайно, умовним. Поет для пошуку рим може послуговуватися словником рим одного автора (твору), так само і науковець для різних цілей може звертатися до авторитетного загальномовного словника рим.

Якщо розглядати словники рим у діахронії, виявиться, що адресат є категорією історично змінною. Перші римарії італійського Відродження служили одночасно і довідниками рим для поетів, і посібниками з орфографії та орфоєпії. Словники рим нерідко також тлумачили незрозумілі слова та пояснювали темні місця з творів видатних митців. М. Л. Гаспаров, підводячи підсумки кількасотрічного періоду європейського Відродження і класицизму, зауважив, що тогочасні римарії мали на меті звільнення поета від убоління за форму для роботи над змістом вірша [4, с. 3]. Словники рим цілком органічно вписувалися і в наступні літературно-мистецькі контексти. У Росії XIX – початку XX ст. словники рим продовжували укладатися як практичні посібники для полегшення процесу віршування (римування). Автор «Рифмального лексикона...» 1800 р. Іван Годорський у передмові освідчувався у щирості почуттів (*усердию*) до читача, обіцяючи, що схильні чи охочі до писання віршів не матимуть потреби ламати «голови своєї... даремно» (цит. за: [21, с. 133]). Незважаючи на бажання автора прислужитися віршувальникам, уже перший словник рим показав складність організації його структури та незручність користування.

Загальний постулат лексикографічної праці полягає в тому, що словник має подавати максимум інформації і вимагати від користувача мінімум зусиль для пошуку необхідних відомостей. Якщо з першою частиною цієї аксіоматичної вимоги загалом не виникає проблем, то виконати її другу частину вдається не всім римографам. Особливість макроструктури (структури реєстру) римаріїв зумовлена специфікою мовного матеріалу: об'єктом лексикографування є пари (групи) слів, що утворюють риму. Класичне її розуміння передбачає співзвучність кінцевих частин слова. Центральне місце в римі належить наголошеному голосному, праворуч від якого має бути певна послідовність звуків (літер), тому звичайний інверсійний алфавітний порядок для словників рим не є найкращим. Укладачі римаріїв змушені щоразу розробляти свою систему розміщення римового матеріалу (або вдосконалювати вже використану в римографічній практиці) в пошуку якомога простішого шляху від реального слова до його словникового відповідника. Відсутність загальноприйнятих принципів розміщення рим вимагає від користувача значних зусиль для вивчення системи конкретного словника. Якщо алфавітна модель реєстру складна (у ній поєднуються елементи прямого та інверсійного порядку або застосована авторська абетка), користувач сприймає порядок розташування як хаотичний і може зазнати невдачі в пошуку. Проста система розміщення матеріалу також не гарантує успіху: користувач повинен мати належну лексикографічну компетенцію – «усвідомлення потреби звернення до словника для розв'язання пізнавальних і комунікативних завдань, уміння обрати відповідне лексикографічне видання з урахуванням його типу і жанрів, уміння сприймати текст словника й отримувати з нього необхідну інформацію про слово, уміння порівнювати різні словники» [10, с. 8].

У процесі роботи зі словником спрацьовує психологічний чинник, зауважений В. П. Берковим: що коротшими є правила і що традиційнішим є словник, то більше користувачів ознайомиться з правилами [2, с. 194]. Цей чинник може пояснити непорозуміння, що виникло зі «Словником українських рим» [3], який можна вважати зразком відносно простої систематизації римового матеріалу. Наукова передмова інформативно насичена: автор намагається коротко викласти історію української лексикографії та світову історію укладання словників рим, описати призначення Словника та назвати джерела його укладання, дефініювати риму та охарактеризувати її різновиди, визначити основні поняття римографії та описати корпус Словника. Аналіз системи розміщення матеріалу губиться в усій масі інформації, не виділяючись ні рубрикацією, ні особливими шрифтами.

Розміщення римових гнізд у Словнику – прямоалфавітне з елементами циклічності: на початку кожного з блоків А / Я, Е / Є, І, І / Ї, О, У / Ю спочатку подані чоловічі відкриті рими (-бо, -во, -го, -до та ін.), а потім жіночі, дактилічні і закриті чоловічі (-об, -оба, -обальт, -обаний, -обас та ін.) [3, с. 247-248]. Одна з опублікованих рецензій на Словник виявила, що її автор не зміг уловити нюансу циклічності, ставлячи укладачам на карб «неповноту» корпусу і пропонуючи складний шлях пошуку потрібних чоловічих відкритих рим: «Римівник» майже не допоможе в пошуках слова з кінцевим наголошеним голосним, типу «Дніпро», «дочка», «земляки»... Кажемо «майже», бо не кожен здогадається, що подібні слова треба змінити так, щоб вони за-

кінчувалися на приголосний чи ненаголошений голосний – наприклад, «Дніпром», «дочкою», – а тоді вже шукати у Словнику відповідні римоформи (у даному разі на *-ом, -ою*)» [23, с. 122].

Таким чином, у передмові словника обов'язково повинно даватися чітке пояснення системи розміщення римових слів, яке слід виділяти структурно і графічно. Наприклад, А. О. Безгодюв передмову свого словника споряджає графічною схемою черговості розміщення слів [1, с. 3].

Намагаючись полегшити користувачам пошук, римографи нерідко поступаються науковим рівнем своєї праці. Так, максимально простим є «Словарь рифм русского языка» [17], адресований споживачам без будь-якої теоретичної підготовки. Римові слова розташовані за алфавітом початкових літер; реєстр сформований досить непослідовно – різними лексико-граматичними класами у різноманітних формах та випадковими сполученнями слів.

Очевидно, з-поміж практичних словників рим слід вирізняти окрему категорію популярних словників, що претендують не на науковість, а на комерційну віддачу. Питання ринкової привабливості словників, за виразом С. Лендау [12, с. 36], у вітчизняній лексикографії, як правило, не порушується, хоча на науковому рівні словників рим вона вочевидь позначається не найкращим чином. З економічної точки зору словник – це продукт, який має продаватися, отже, укладачі популярних римаріїв, крім основного цільового призначення, пропонують досить широкий перелік його потенційних можливостей: для написання привітань, епіграм, тостів, побажань [17, с. 2], реклами [16, с. 2; 8, с. 2], для вправлення у віршуванні [8, с. 2]. Не дивно, що в лексикографічній критиці сучасна популярна римографія отримала адекватну оцінку; відзначається її нижчий науковий рівень і менша інформативність навіть порівняно зі словниками рим XIX – поч. XX ст. [13, с. 10].

Рецензенти і критики, попри тривалу традицію укладання римаріїв, постійно висловлюють сумніви в доцільності адресування їх поетам, аргументуючи тим, що талановитий митець не потребує готових рим, а опублікований римарій тільки «плодитиме графоманів». Обговорюється й питання, коли саме словник рим може стати потрібним поетові, адже письменницька робота – це творчість, єдиних стратегій якої просто не існує, на противагу перекладацькій праці, у якій дослідники виокремлюють кілька етапів редагування [11, с. 246], коли перекладач має змогу відволіктися від творчого процесу і звернутися до словника. Користування словником рим – питання етичного характеру: шаблонні, «зужиті» рими знижують художньо-естетичну цінність поетичного твору, тож присутність рими в словнику сприймається як доказ її розтиражованості. Літературна практика проте доводить, що до словників у пошуках співзвучного слова звертається чимало знаних митців (див., наприклад, свідчення М. Л. Гаспарова [4, с. 4]). З цією метою використовують також інверсійні словники, які генетично й засадничо пов'язані з римаріями.

У словника рим є ще одна група адресатів – науковці. Взагалі, наукове використання словників, на думку деяких лексикографів, є питанням відкритим; однозначне дослідницьке призначення вони вбачають у словниках інверсійних і частотних [24, с. 215]. Цільова аудиторія науковців постала перед укладачами словників рим не раніше початку XX ст., коли Ф. Є. Корш розробив проспект римографічного дослідження поетичної мови О. С. Пушкіна. Зручність словникової форми реєстрації римових слів довели публікації 20-30-х рр. М. М. Жинкіна [9] і М. Соколова [18]. Утім, пізніші праці з теорії римографії показали обмежені можливості використання з науковою метою словників, подібних до матеріалів М. М. Жинкіна і М. Соколова, які репрезентували римопари (римові групи), розміщені в алфавітному порядку за початком слова, і в яких була відсутня граматична, текстологічна і віршознавча характеристика рим [13, с. 9]. Недаремно задум великого словника рим російських поетів, про який інформували громадськість у 60-х рр. XX ст. [19], так і не був реалізований: він планувався за цим-таки «парним принципом».

Наукові словники рим одного поета (твору) переважно укладають так, щоб римові пари (групи) були систематизовані за алфавітом римових сегментів (римоформ), що уможливує компактне розміщення матеріалу. Авторські римарії переважно мають складну мегаструктуру, включають кілька самостійних частин, які подають різнопланову інформацію про риму, та містять узагальнювальні таблиці, що є закономірним завершенням етапу укладання словника і початком його використання з дослідницькою метою. Прикладами таких римографічних праць є російські словники рим С. Єсеніна, М. Ломоносова, польські – С. Трембецького, А. Міцкевича, українські – Є. Гребінки (опублікований) та І. Когляревського, Л. Боровиковського, Л. Глібова, Лесі Українки (неопубліковані).

Наукові словники рим допомагають у розв'язанні широкого кола проблем: як репертуар авторських рим співвідноситься з фондом потенційних рим; які римові гнізда є найбільш уживаними, яким є лексичний склад «найбільш значущих» слів у поезії, якою є динаміка точних, неточних і приблизних рим [13: 9]. Академічні словники рим (в українській римографії досвіду їх укладання ще немає) стають основою для підготовки академічної історії вірша та історії поезії [13, с. 11].

Висновки. За цільовою аудиторією словники рим поділяють на практичні (у тому числі популярні) і наукові. Адресат і призначення словника має бути зазначений в анотації та передмові. Римографічна практика не виробила загальноприйнятої системи розміщення матеріалу, у зв'язку з цим особливої ваги набувають елементи структури словника, які полегшують користувачеві роботу з римарієм: наявність виділеного структурно і графічно пояснення системи розміщення римових слів у передмові, а також списку скорочень і умовних позначень. Презентація матеріалу, тобто поділ на абзаци, використання шрифтів (напівжирного, курсиву, розрядки), додаткових знаків (ромба, трикутника, тильди, астериска тощо) і таблиць, повинна бути доцільною і відповідною типові словника.

Перспективою досліджень у даному напрямку вважаємо подальше розроблення ключових питань теорії української римографії і застосування теоретичних напрацювань на практиці при укладанні словників рим.

Література:

1. Безгодов А. А. Рифмы и ударения в русском языке. 2-е изд., с изм. и доп. [Текст] / А. А. Безгодов. – Калининград : Янтарный сказ, 2012. – 520 с.
2. Берков В. П. Двухязычная лексикография: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / В. П. Берков. – М. : ООО «Транзиткнига», 2004. – 236, [4] с.
3. Бурячок А. А., Гурин І. І. Словник українських рим [Текст] / А. А. Бурячок, І. І. Гурин. – К. : Наукова думка, 1979. – 338 с.
4. Гаспаров М. Л. Предисловие [Текст] / М. Л. Гаспаров // С. М. Федченко. Словарь русских созвучий: Около 150 000 единиц. – М. : Русские словари, 1995. – С. 3-6.
5. Демська О. М. Вступ до лексикографії: Навчальний посібник [Текст] / О. М. Демська. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – 266 с.
6. Денисов П. Н. Типология учебных словарей [Текст] / П. Н. Денисов // Проблемы учебной лексикографии / Под ред. П. Н. Денисова, В. В. Морковкина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 23-42.
7. Дубичинский В. В. Основные функции словарей [Текст] / В. В. Дубичинский // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium : сб. науч. тр. / ГрГУ им. Я. Купалы ; отв. ред. Л. В. Рычкова, И. А. Усаченко. – Гродно : ГрГУ, 2009. – С. 3-6.
8. Ерзов Г. Н. Рифмы : словарь. 2-е изд., перераб. [Текст] / Г. Н. Ерзов. – Орша : Оршанская типография, 2008. – 192 с.
9. Жинкин Н. М. Рифма и ее композиционная роль в поэме Лермонтова «Демон» (с приложением словаря рифм) [Текст] / Н. М. Жинкин // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 291-305.
10. Козырев В. А., Черняк В. Д. Русская лексикография : пособие для вузов [Текст] / В. А. Козырев, В. Д. Черняк. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
11. Коломієць Л. В. Віршовий переклад як метапоетичне письмо: проблема творчого методу перекладача [Текст] / Л. В. Коломієць // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2002. – № 7. – С. 245-254.
12. Лендау С. І. Словники: мистецтво і ремесло лексикографії / Пер. з англ. О. Кочерги [Текст] / С. І. Лендау. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с.
13. Матвеев Е. М., Хворостьянова Е. В. Предисловие [Текст] // Словарь языка М. В. Ломоносова / Е. М. Матвеев, Е. В. Хворостьянова. – СПб. : Нестор-история, 2011. – Вып. 3 : Словарь рифм М. В. Ломоносова : Лексикон стиховых окончаний / Сост. Е. А. Захарова, О. С. Лалетина, Е. М. Матвеев / Отв. ред. С. С. Волков, Е. В. Хворостьянова. – 620 с. – С. 7-28.
14. Мовчун Л. В. Лексикографічний опис римотвірних властивостей української мови [Текст] / Л. В. Мовчун // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леоніду Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К. : КММ, 2012. – С. 266-273.
15. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик [Текст] / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с., [іл., ім. пок.]. – (Літературні пам'ятки України).
16. Онуфриев В. В. Словарь популярных рифм : 70 000 сл. [Текст] / В. В. Онуфриев. – К. : Рифма, 2002. – 345 с. – (Настол. кн. поэта).
17. Ситникова Е. Словарь рифм русского языка [Текст] / Е. Ситникова, П. Лебедев, Л. Студеникина, Г. Шалаева. – М. : АСТ : Слово ; Владимир : ВКТ, 2010. – 864 с.
18. Соколов Н. О словаре рифм Маяковского [Текст] / Н. Соколов // Литературная учеба. – 1938. – № 10. – С. 31-75.
19. Стехин Ю. К. О словаре русских рифм. Состояние лексикографической работы по составлению словаря рифм русского языка [Текст] / Ю. К. Стехин // Вопросы прикладной лингвистики / [Отв. ред. Т. П. Ломтев]. – Днепропетровск : [Днепропетр. гос. ун-т], 1969. – Вып. 1. – С. 150-162.
20. Холшевников В. Е. О словаре рифм Пушкина [Текст] / В. Е. Холшевников // Временник Пушкинской комиссии. 1973 / Под ред. М. П. Алексеева. – Л. : Наука, 1975. – [Вып. 11]. – С. 66-71.
21. Царькова Т. С. Первый русский словарь рифм [Текст] / Т. С. Царькова // Проблемы теории стиха / Отв. ред. В. Е. Холшевников, Т. С. Царькова. – Л. : Наука, 1984. – С. 132-136.
22. Чередниченко І. Г. Проблеми створення римословника Т. Г. Шевченка [Текст] / І. Г. Чередниченко // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 3. – С. 17-20.
23. Шалата М. Перший на Україні римівник [Текст] / М. Шалата // Жовтень. – 1982. – № 3. – С. 121-123.
24. Zgusta L. Manual of Lexicography [Text] / Ladislav Zgusta. – Praha : Academia, 1971. – 360 p.